

GYÁNI GÁBOR

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 41–54.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.41-54

www.aetas.hu

Mit ér a szaktudomány, amikor látszólag felesleges?

„Míg a tudomány a kultúra diagnosztikus, kritikai dimenziója, addig az ideológia az igazolás és az apologetikáé [...]. A kettő ütközése természetes tendencia.”

Clifford Geertz

ABSTRACT. *What Is the Value of a Field of Research, When It Is Seemingly Pointless?* Scientific historiography, despite its professionalism, is constantly in the service of certain political-ideological endeavors. This was true in the time of the foundation of the modern nation states, and remains the same in 20th-century democracies, and particularly in dictatorships. Before the 1989 regime change in Hungary, historiography had to meet the ever changing political expectations, sometimes emphasized by the direct intervention of the party-state. After 2010, the attempts to instrumentalize historiography have gained momentum once again, which came hand in hand with institutional changes regarding the pursuit of science. As an example of the “professional debates” brought about by the institutional pluralization of historical research, we present a disagreement in folklore studies and pre-history that received publicity recently, the tone of which sheds light on the current state of the politics of science.

Keywords: *politics of historiography, canon, myth, shamanism, identity*

Magyarország modern kori történetében a történelmi tudás megteremtése szinte mindig szorosan összefüggött a mindenkori politikai konstellációval. Fokozottan áll ez azokra a történelmi időszakokra, amikor az államélet messze távolodott a demokratikus ideáloktól. S napjainkban – legalább másfél évtizede – éppen ilyen időket élünk. Jóllehet mindig más-más formában és változó erőviszonyok között zajlott és zajlik a humán tudományokat sújtó állami-politikai beavatkozás, amely alig kínál esélyt arra, hogy a tudományos megismerést autonóm módon lehessen úzni. Napjaink jellemző vonása az akadémiai tudományosság politikai karanténba zárása, amely nem azonos azzal, ami a második világháború után történt idehaza; akkortájt a marxista-leninista-sztálinista ideológiai diktátumok jegyében gyakorlatilag lecserélték a tudományos kutatók addigi állományát egy frissen toborzott, a politikai irányítást vakon követő, szakmailag nem makulátlan társaságra. Ez most (még) nem történt meg, bár erre a szándékra is utalnak olykor egyes törekvések, mint például az akadémiai kutatóintézetek elszakítása az Akadémiától, ami egyenértékű a tudományos kutatások közvetett állami felügyelet alá helyezésével; újabban a HUN-REN égisze alá helyezett humán-és társadalomtudományi kutatóintézetek egyetemhez csatolása mutat ez irányban. Kétség-

telen: „A múlt szakszerű, vagyis tudományos történetírói ábrázolása [ma is] abban a meglehetősen összetett és ellentmondásos diszkurzív térben folyik, ahol egyszerre nyílik lehetőség a történelem politikai instrumentalizálására, valamint a történeti igazság szenvedélyes feltárására.”¹

A gyakorlat mostanában a pluralizálás jegyében alakítja a történelempolitika szempontjából sürgősen megoldandónak érzett helyzetet; ez kivált azért történik, mert az akadémiai történetírás nem feltétlenül a kurrens politikai elvárások szája íze szerinti történetkép ki-munkálásában érdekelt. Pluralizáláson azt értem, hogy az állam megkettőzi a történetkutatás intézményi rendjét, amellettt hogy elhanyagolja az akadémiai és a hagyományos egyetemi szféra anyagi karbantartását. A hagyományos jelző arra utal, hogy az új alapítású, a hatalmi elit utánpótlását biztosítani hivatott egyetemek, továbbá ún. állami kutatóintézetek, valamint a felekezeti kézben lévő felsőfokú intézmények egy-két kivétellel (például az egri egyetem) láthatóan élvezik az állam gondoskodását.

Míndezek nyomán megkettőződik a hazai történettudományi diskurzus, mivel az akadémiai tudományosság mellett, sőt vele szemben fokozottan teret nyer a deklaráltan vagy bevallatlanul, de burkoltan emlékezetpolitikai célokat követő történetírás. Ez utóbbi bőséges anyagi és erkölcsi támogatást élvez az állam részéről, az előbbi viszont csupán megtűrt és minden tekintetben kiszolgáltatott állapotban végzi a dolgát, melyet változatlan szakmai etosz támaszt alá.

Ez a látszólag fekete-fehér kép, amit az imént körvonalaztunk, bizonyos tekintetben előzmény nélküli jelenség. Amikor az 1940-es évek végétől a kommunista pártállami hatalom felszámolta a tudományos élet intézményes és szellemi autonómiáját, hogy megvesse a marxista-leninista-sztálinista történetírói kánon alapját, melyből – 1956 után – végül kihagyta a sztálinista szellemi impulzust, egydimenziós diszkurzív teret hozott létre. Ez azzal járt, hogy a mindenható pártállam semmilyen módon nem tűrte meg az akkor és még jó ideig bizonytalan tartalmú kanonikus történetírástól eltérő másfajta szemléletmód jelenlétét. Idővel a helyzet annyiban mégis változott, hogy a történetírás és annak intézményi rendje elvált a párthű, a marxista-leninista dogma (és tematika) gondozására hivatott munkásmozgalom- és párttörténettől, és valamiképp folytatta a hagyományos (valójában a módszertani értelemben pozitivistá) történetírói kutatási gyakorlatot, egyszerismind fokozódó mértékben aszimilálta (adaptálta) az akkor polgárinak becézett kurrens nyugati történetírás metodológiáját és szemléletmódját. Ekkoriban így állt elő az a kettősség, amely a tisztán és bevallottan ideologikus történetírást szembeállította a magát szintúgy a marxista-leninista történeti gondolkodás letéteményesének feltűntető „akadémiai” történetírással, melyet az akadémiai történeti kutatóintézetben és a tudományegyetemek történeti tanszékein műveltek.² Ez a két szféra jól és szembeszökően szeparálódott egymástól, vagyis sem a tematikában, sem a szemléletmód terén, sem pedig az általuk érintett kutatóközösség tekintetében nem volt közöttük érdemben átjárás. Ez végül odáig fajult, hogy idővel még a kutatók kiválasztását és karrierútját biztosító tudományos minősítés rendszere is külön intézményesült itt és ott.

Ennek a különös helyzetnek vetett véget a rendszerváltás, amikor egyszeriben megszűnt a munkásmozgalom-történet (a „tudományos szocializmus”) és a többi ideológiai tantárgy külön egyetemi oktatása; ennek során a Politikai Gazdaságtan Tanszékét az ELTE BTK-án a

¹ A történelem (történetírás) és a politika összefüggései feltárásának szentelt könyvem végződik ezzel az idézett megállapítással. Gyáni: *Történelem*, 399.

² Vö. Gyáni: *Történelem*, 328–361.

Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék,³ a tudományos szocializmus oktatásával foglalkozó tanszéket pedig a Politikatudományi Tanszék váltotta fel szintén ugyanitt.⁴

Ma azonban nem így áll a dolog. Annyiban persze ismétlődik ez a sommásan felidézett nem túl régi múlt, amennyiben ma szintén két malomban őröl a történetírás; jóllehet ma (még) nem ment végbe őrsváltás a fentről kierőszakolt (kierőszakolni kívánt) „megújulás” jegyében, mint történt 1949 és 1956 között. S azt illetően is eltér a mostani helyzet a múltbelitől, hogy noha két egymástól elkülönülő intézményi szféra tömöríti az akadémiai és az alternatív történetírói műhelyeket, az előbbi nem szolgál közpolitikai (emlékezetpolitikai) törekvéseket. Ráadásul az akadémiai történetírás – önnön működési körén belül (a szorosan vett akadémiai/egyetemi intézményi világban) – többnyire és alapjában őrzi pozícióit, ebben az értelemben nincs tehát úgy alávétve annak a pártállami ellenőrzésnek, aminek a marxista-leninista valamikori akadémiai történetírás mindig erősen ki volt szolgáltatva. A nem az egyes egyetemekhez delegált tudományos minősítések tekintetében, a PhD-fokozat után megszerezhető akadémiai doktori címben részesülők vagy a szakma akadémikus képviselőinek kiválasztásában a kormányzat hatalmi apparátusának ma nincs rendelkezési joga, mint volt az állampártnak a kommunista múltban.

Emlékeztetőül hadd idézzük fel, egy kortárs naplóbejegyzést közreadva, hogy miként intézték ez utóbbit annak idején. „Ezen a héten [1975. november első hetében], szerdán volt az Akadémia I. osztálya kommunista akadémikusainak megbeszélése. Két témánk volt: az első ismertetés a Politikai Bizottság elfogadott javaslatáról, hogy kik legyenek az új levelező és rendes tagok. Az eredeti koncepció ellenére (hogy ti. a kis szakokból legyenek új akadémikusok) megint két nyelvész javasoltak. Mégis elértem, hogy *Tálas* István jelölése fusson – s tán nem is reménytelenül.”⁵ Ez, ma már nemigen történhet meg ilyen módon.

A dolgok egyébként is sokat változtak azóta. Az elitkultúra közéleti súlya és annak lehetséges befolyása a politika alakulására napjainkban összehasonlíthatatlanul csekélyebb, mint volt 1989–1990 előtt. Ennek egyik fő oka az, hogy az állítólag tudományos alapokon nyugvó akkori politikai kultúra és gyakorlat, amely önnön eszmei igazolását racionális szellemi eszközökkel vélte biztosítani, sokat adott az elitkultúra legitimációs közreműködésére. Olyan kulturális hozadéka támasztott igényt ennek során, amely pozitív, legalábbis semleges mondanivalóval szolgált a rendszer eszmei önképét illetően, és egyáltalán: nem mondott ellent a politikai kurzus folyton deklarált alapelveinek. Miközben az érdemleges múltbeli (történelmi) előzmények nélküli kommunista politikai projekt az addigi múlt és az annak megfelelő korábbi gondolkodás gyökeres átszabására vállalkozott, feltűnő mértékben kívánt (volna) támaszkodni a pozitív történelmi önképre. Ezt szolgálta a nemzeti múlt marxista-leninista elvek szerinti újragondolása, az így megszerkesztett történelem fogalmának társadalmi elfogadtatása. Az ezekből az ideológiai eszmei forrásokból táplálkozó indoktrináció követelményének rendelték tehát alá akkoriban a teljes humán- és társadalmtudományos gondolkodást, sőt olykor, kivált a sztálinista időszakban, magát az élő- és természettudományt is. Gondoljunk csak a sztálinista genetika (a lizenkoizmus) vagy a pavlovizmus néven ismert reflexpszichológia politikai kanonizálására.⁶

³ Kövér: *A magyar társadalomtörténet-írás*, 344–373.

⁴ A témába vágó, a szegedi JATE Marxizmus-Leninizmus Tanszékcsoportról szóló esettanulmány: Rác: *Töprengések a szegedi József Attila Tudományegyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszékcsoportjának történetéről*, 157–198.

⁵ Ortutay: *Napló*, III. 416.

⁶ Czeizel: *Genetika*, 42–71.; Pléh: *Pavlov*, 67–103.

A kommunista történelempolitika kora

Kivált nagy szükség mutatkozott ezáltal a történészek, vagy ahogy akkor nevezték, a „történészfront” szolgálatára az 1940-es évek végétől, hogy történelmiesíteni lehessen az egyébként történelemellenes (vagy inkább történelmietlen), a múlt addigi folyását erővel megszakító, azt új irányba terelő társadalompolitikai törekvést, a kommunista univerzum megteremtését. Nem véletlenül jelentette ki Andics Erzsébet ekkor már védekezésésként előadott hozzászólásában a Petőfi Kör ún. történészvitáján 1956-ban, hogy nagy feladat hárult a történettudományra, amikor irányt vett a marxista-leninista-sztálinista szemlélet hazai meghonosítására, annak kikényszerítésére, hiszen, szólott Andics: „...hallatlan sötét köd és hamisítások [...] vastag rétege feküdt a magyar történelem alapvető tényein, noha Magyarországon száz év óta folyik rendszeres, polgári értelemben vett történelemkutatás”.⁷

Ehhez – legalábbis kezdetben – a hatalmi elit szemében elengedhetetlennek tűnt a nemzeti történelmi adottságok kényszerű tudomásulvétele, amit cinikus módon ki is használtak szerte Kelet-Európában, így hazánkban is.⁸ Ez a helyzet akkor módosult némileg, amikor egyszer csak kitört 1956 nemzeti és politikai forradalma, amelynek nagyhatalmi vérbe fojtása után nyomban ki kellett (volna) dobni az ablakon a történelem egyszerre marxista-leninista és *nemzeti* paradigmáját. Kétségkívül történtek is ily értelmű kísérletek, bár a párt végül nem forszírozta túlzottan ezt az irányváltást; részben azért sem, mert némi ellenállás mutatkozott e törekvéssel szemben, ami az ún. Molnár Erik vita egyik tanúsága volt. Viszont a kommunista állampárt ekkor már korántsem azzal az eréllyel képviselte a nemzeti történelmi kérdést, mint tette 1956 előtt.⁹ Ráadásul a hetvenes évek elején a párt „organikus” értelmiségi rétegéből egyesek kifejezték ellenérzésüket a túlságos nemzetietlenítési törekvésekkel szemben. Király István, a rendszer igen befolyásos értelmiségi-tudós ideológusa adott e véleménynek pregnáns módon hangot az MTA 1973. évi közgyűlésén elmondott előadásában, amelyről az MTA I. Osztálya 1973. szeptember 26-án Vácrátóton zártkörű vitát is rendezett.¹⁰ Az utóbbiról így számolt be Király a nemrégiben közzétett naplójában. „Ellenem beszélnek: Pach, Szűcs, Nagy Péter, Pándi, Pamlényi, [R.] Várkonyi, Vámos Tibor. Mellettem: Harmatta, Czine, Arató, Darvas, Bodnár. Semlegesen, két fronton: Lackó, Klaniczay, Mátrai, Huszár. Felettem: az én álláspontomról, de engem személy szerint zárójelbe rakva: Szabad György. [...] Az érvek fő iránya: lebecsülöm a nacionalizmus veszélyességét, az értelemellenes, irracionális indulatok jelenlétére nem ügyelek megfelelően. [...] Tanulságként egyet érzek: nacionalizmus – szupranacionalizmus hamis tengelyéről át kell emelni a vitát egy másik tengelyre: hazafiság–internacionalizmus tengelyén helyezkednek el ezek a kérdések A két eszmei tengely döntő különbsége: individualisztikus-partikuláris szemlélet, individuumentrikus gondolkodás egyfelől – közösségi-nembeli szemlélet, kollektívumcentrikus gondolkodás másfelől – ezen a tengelyen helyeződnek el itt a kérdések.”¹¹

A kanonikus történelemszemlélet feletti mindenkori pártállami kontroll idővel valamelyest gyengült, bár soha sem szűnt meg végérvényesen. Ezt a felügyeletet a dogmatikus marxista-

⁷ Hegedűs–Rainer: *Petőfi*, 57. A „régí” történetírói módszer, a források beszélgetésének, a faktográfának a marxista kárhóztatásához vő. Perényi: *A történelem*, 160–161.

⁸ Romsics: *Clio*, 383–386.; Górnay: *„Dialectical Negation”*, 225–253.; Hudek: *The Attempt*, 111–131.; Kolár: *Rewriting National History*, 319–340.

⁹ Takács: *A történetírás*, 99–100.

¹⁰ Az előadás kibővített szövege: Király: *A szocialista hazafiság*, 133–217.; a vita gyorsírási jegyzőkönyv alapján készült összefoglalása: Stier–Tarnóc: *Hazafiság*, 27–55.

¹¹ Király: *Napló*, 281–282. Király és Szabad „egy platformra kerülésének” kétértelműségéről lásd Dénes: *Névválasztás*, 116–117.

leninista történészeknek a diskurzus mederbe terelésére irányuló gyakori próbálkozásai is támogatták, amelyek mérsékelni szeretnék volna az egyre „polgáriasabb”, jöllehet továbbra is a marxista-leninista szemlélet képviselőjének igényével fellépő „hivatalos” (akadémiai) történetírás pártbeli elismertségét. Ez a törekvés jutott kifejezésre akkor is, amikor a pártmunkás Nemes Dezső szólott hozzá egyes történeti kérdésekhez a késő Kádár-korban; ő egyszerre volt „történész” (lévén akadémikus) és hosszú időn át – 1983. évi lemondásáig – az MTA Történettudományi Bizottság elnöke, továbbá a legfelső állampárti politikai vezetőrét, a nómenklatúra tagja (időnként az MSZMP PB, valamint a KB tagja, nemegyszer KB titkár). Nemes a valamikor még általa meggyökereztetett Horthy-fasizmus fogalmi konstrukció leváltásával próbálkozó történész törekvések ellenében szólalt meg ekkor, bírálva Lackó Miklóst, Vajda Mihály filozófust, Ormos Máriát és Incze Miklóst a fasizmus fogalmi kezelését illetően. Álláspontja szerint tényleg az a polgári történetírói szemléletnek hazai adaptálása, amely relativizálja a Horthy-fasizmus fogalmát, mert azt állítja, hogy minden fasiszta beütés (tendencia) ellenére Horthy Miklós országlásának negyedévszázada sokkal inkább egy tekintélyuralmi rendszer jellegét öltötte magára, semmint hogy sommásan fasisztának lehetne nevezni. Valójában, erősködött Nemes, a rendszer a maga egészében és mindvégig fasiszta politikai berendezkedés volt, ami alól még az ún. Bethlen-korszak sem képezett kivételt: „Én úgy vélem, hogy Bethlen természetesen fasiszta, aki nyíltan hirdeti és gyakorolja a terrorista diktatúrát a forradalmi erőkkel szemben”, még ha „természetesen nem [is] sorolható a *totális* fasiszta diktatúra hirdetői közé.”¹²

Mindennek akkoriban (a hetvenes évek derekán) már nem voltak többé érzékelhető adminisztratív következményei, nem úgy, mint amikor egy párttörténészt, Borsányi Györgyöt megfegyelmezték néhány évvel korábban. A nevezett szerző tollából a párt kiadójánál (Kosuth) megjelent Kun Béla politikai életrajz¹³ teremtett erre alkalmat. Borsányi azzal hívta ki a párt haragját, hogy eredeti Komintern levéltári iratok feldolgozásával taglalta Kun Béla tömeggyilkosságokkal összefüggő Kominternbeli tevékenységét az orosz polgárháború idejéből. A Kun család, jelesül Kun Miklós, a rendszerváltás után immár közismert jobboldali történész Kun Béla-unoka feljelentése nyomán¹⁴ kirobbant botrány következményeként Borsányi könyvét kivonták a könyvtári forgalomból (jöllehet nem zúzták be!), és megbízható párttörténészek közreműködésével kemény bírálatban részesítették a szerzőt a könyvében foglaltak miatt. A mértékadó politikai kritikát a korábban említett Nemes Dezső írta, aki ebben az időben az MSZMP Politikai Főiskolájának volt a rektora, majd a káderforgó nyomán a *Népszabadság* főszerkesztője, 1980-tól pedig a Párttörténeti Intézet igazgatója, vagyis Borsányi közvetlen főnöke lett.¹⁵

¹² Nemes: *A fasizmus*, 140., 141. Nemesnek a „Történelemtudományi Bizottság elnöki tisztségéről” való lemondásához lásd Nemes Dezső levele az MSZMP KB Titkárságához, 1983. március 23. In: Huszár: *Kedves, jó Kádár elvtárs!*, 596.

¹³ Borsányi: *Kun Béla*, i. m.

¹⁴ Huszár: *Kedves, jó Kádár elvtárs!*, 532–536. Borsányi művét olvasva – szól Kun Miklós feljelentése – „szüntelenül megújuló megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy a könyvnek számos olyan részlete van, amely az egykor a Komintern VB által elítélt frakciós irodalom hatása alatt, sőt a Horthy-kurzus, és a 'modern' antikommunista publicisztika és történetírás kijelentéseihez igazodva dolgozza fel a KMP illegális, a Szovjetunió és a munkásmozgalom történetének nagyon fontos mozzanatait és nem utolsósorban Kun Béla pályájának meghatározó állomásait”. Kun Miklós levele Kádár Jánosnak. 1979. június 6. In: Huszár: *Kedves, jó Kádár elvtárs!*, 534–535.

¹⁵ Nemes: *Észrevételek*, 33–110. Egy további lebunkózó „vitacikk”, szintén Borsányi közvetlen kollégái tollából: Józsa–Milei: *Megjegyzések*, 185–221.

Ez az eset azonban inkább rendhagyónak számított, mivel ekkor tájt jobbra az a fajta történelempolitika érvényesült hazánkban, amely látszólag partnerként tekintett az akadémiai történetírásra, bár az eszmei kontroll azért továbbra sem vesztette el a hatályát. A tabusított témák és értékelések változatlanul érvényben maradtak, amelyek a kommunista mozgalom múltját, a második világháború magyarországi és nemzetközi történetét, a Rákosi korszak és mindenekelőtt 1956 megítélését érintették. Ezekben a kérdésekben ritkák voltak a hivatalos részről engedményként értékelhető gesztusok, amelyek elsősorban (vagy kizárólag) a nemzeti történeti narratíva és látószög érvényesítése iránti némi türelem, sőt az ez irányú biztatás formájában mutatkoztak meg. Mindez azonban már az 1980-as évtizedhez, a kommunista hatalmi rendszer fokozódó erodálódásához kapcsolódott, azt nyomatékosította. Futólag említjük meg ezzel kapcsolatban, hogy az MTA Történettudományi Intézet számára akkoriban lett fentről előírt „agit. prop.” téma a nemzeti kérdésnek a modern kori történelemben játszott szerepét illető vizsgálódás, ami azonban nem kapott széles körű nyilvánosságot.¹⁶ S megemlíthető még továbbá, hogy ekkoriban nyert zöld utat a párt vezetésétől az *Erdély története* című nagyszabású vállalkozás is, amelyet szintén az előbb említett akadémiai kutatóhely teljesített Köpeczi Béla, a százszázalékosan megbízható elit értelmiségi pártkader névleges irányításával (a munkát főszerkesztőként jegyezte Köpeczi).¹⁷

Ugyanakkor nem lehetett elfogulatlanul tárgyalni sem a második világháború, sem 1956 historikumát, legalábbis nem úgy, hogy az eltérjen a hivatalos ideológiai kánontól. Ami 1956-ot illeti: az ötvenhatos forradalmat tartósan sújtó emlékezeti anatómia és kötelezően pártos megítélés diktátuma csak akkor nyert új értelmet és kapott más hangsúlyt, amikor az 1980-as évekbeli demokratikus ellenzék komolyan szorgalmazni kezdte '56 forradalomként való elismertetését; mindez azonban megrekedt a második nyilvánosság terében, mely törekvésnek a szamizdat irodalom teremtett valamivel szélesebb közönséget. Külön említendő a téma megvitatásának szentelt, 1986. december 5-én és 6-án Budapesten tartott tanácskozás, amelynek referátumait, valamint a róluk folytatott vitát két szamizdat kiadványban tették közzé.¹⁸ A vita jegyzőkönyvét a következő sorok vezették be. „Az 1956-os magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából egy budapesti magánlakásban 1986. december 5-6-án rendezett konferencia mintegy 70 résztvevője Magyarországon először vállalkozott e kiemelkedő történelmi esemény egyedül méltó, azaz őszinte és tárgyilagos felidézésére. A négy nemzedék képviselőiben megjelent történészek, írók, a forradalom egykori résztvevői és fiatal értelmiségiek arra tettek kísérletet, hogy immár történelmi távlatból, a tudományos kutatás és forráskritika eszközeivel, de ugyanakkor a személyes élményeket és tapasztalatokat is segítségül hívva, egymást kiegészítve és ellenőrizve tisztázzák és elemezzék a forradalom előzményeinek, alakulásának és utóéletének minél több fontos kérdését.”¹⁹ A tanácskozás résztvevői Donáth Ferenc, Vásárhelyi Miklós, Mécs Imre és Kis János témába vágó referátumait vitatták meg: 41-en szóltak hozzá a referátumokhoz (néhányan utóbb írásban tették meg ezt), ám alig akadt közöttük történész (és olykor az is ötvenhat forradalmár résztvevője volt). A tanácskozás beszédes summáját végül mégis egy történész, Benda Kálmán fogalmazta meg, illetéknéppen: „Ha ötvenhat nehezen lesz ismét élő nemzeti hagyomány, akkor az nem annyira a pragmatizmus nagyon is kétes sikerei miatt van, hanem az eszmék erejébe vetett hit halála miatt. Az én nemzedékem úgy érzi, ez a társadalom eltörte az eszmék gerincét. A má-

¹⁶ Gyáni: *Történelem*, 358.

¹⁷ A vállalkozásról idehaza egy tisztán tudományos célú konferenciát is rendeztek: Rác: *Tanulmányok*, i. m. A hivatkozott munka: Köpeczi: *Erdély története*, i. m.

¹⁸ *Magyarország 1956*, i. m.; *Az 1956-os magyar forradalom előzményei*, i. m.

¹⁹ *Az 1956-os magyar forradalom előzményei*, 1.

sodik bevonulásnak, Kádár árulásának és a megtorlás cinizmusának az volt a legnagyobb bűne, hogy elhitette; az eszmények nem számítanak, csak a tankok.”²⁰ Az idézett megállapítás a mára vonatkozóan is tökéletesen megállja a helyét ötvenhat emlékezeti utóéletének mostani alakulását tekintve.²¹

Mivel szemben lépett fel ekkor a demokratikus ellenzék képviselőiben az érintett értelmiségi elit ötvenhat őszinte és tudományosan megalapozott történeti értékelését szorgalmazva? Ötvenhat azon hivatalos imázsával szemben emeltek szót, amelynek olykor még a kommunista politikai elit egyes tagjai is hangot adtak tudományosan álcázott ideológiai pamfletjeikben. Ezt az utóbbi diskurzust szólaltatta meg egyebek közt Berecz János számos alkalommal kiadott könyvében.²² A mű szerzője, aki a rendszerváltásig mindvégig a párt legfelső vezetésének tevékeny tagja volt (MSZMP KB, majd PB tag), az 1956-ról írt propaganda pamfletjében azt hirdette, hogy ötvenhat az imperialista nagyhatalmak külső aknamunkájának, valamint a velük szövetséges belső ellenforradalmi bandáknak (sic!) volt a közös műve, amelyet a magyar szocialista erők november 2-án és 3-án újra szerveződött „forradalmi központja” a szovjet csapatok igénybevételével végül leverte.²³

A nyolcvanas évek végéig változatlanul ez maradt ötvenhat kádári narratívájának fő mondanivalója. Jól mutatja ezt a forradalom negyvenéves évfordulójára *Velünk élő történelem* címmel bemutatott televíziós emlékező műsor, amely – természetesen – Berecz János irányításával készült, és amelynek egyes párthű akadémiai történészek (Glatz Ferenc, Kardos József és Rottler Ferenc) voltak úgymond a tudós szakértői. A rendíthetetlen ideológiai éberség jegyében készült tévéműsorról Berecz János egy akkori levelében ezt írta: „A sorozat minden részét az Agitációs és Propaganda Osztály két felelős munkatársa külön-külön megnézik és véleményezik.”²⁴

A rendszer felbomlásához közeledve azonban kezdett egyre inkább összezavarodni a politikai diktatúra modern kori történelmünket illető eszmei irányvonala: a politikai értelemben hivatalos történeti doktrína felülvizsgálatával megbízott történész bizottság jelentése, benne 1956 nem szokványos megítélésének óvatos javaslatával, majd csupán a rendszerváltás előestéjén vált nyilvánossá.²⁵ Ezt követően szakadt meg ténylegesen a történész szakmai diskurzus fölötti közvetlen politikai gyámkodás. Mindez azonban nem jelenti, hogy végérvényesen megszűnt volna a történelem iránti politikai és ideológiai érdeklődés, amely valamivel később újlag megint előtérbe került. Kivált azóta érezhető a történelem politikai instrumentalizálásának egy kormányhatalmon lévő párt által támasztott igénye, hogy a NER kulturális hadviselésbe kezdett az úgymond nemzetetlen és liberális eszmei kurzus likvidálása érdekében.

Nem célunk e tanulmány keretében a kommunista történelempolitika vázlatos történeti felvillantásához hasonló módon tárgyalni a jelenlegi kormányzat folytonos törekvését, amely a történeti tudás politikai instrumentalizálására irányul. Ehhez ma még hiányoznak a megfelelő történeti források, és nem biztosított kellőképpen az időbeli perspektíva sem. Ehelyett, mintegy esettanulmányként egy olyan „vitát” elevenítünk fel a közelmúltból, amelyből ki-

²⁰ Az 1956-os magyar forradalom előzményei, 171.

²¹ Vö. Gyáni: *Történelem*, 311–314. Ennek újabb megerősítése Orbán Balázs, miniszterelnöki tanácsadó hírhedt 2024. őszi megnyilatkozása 1956 és Oroszország ukrajnai inváziójának összevetését illetően.

²² Berecz: *Ellenforradalom*, i. m.

²³ Berecz: *Ellenforradalom*, 142–143.

²⁴ Berecz János levele Kádár Jánosnak. 1986. október 10. In: Huszár: *Kedves, jó Kádár elvtárs!*, 647.

²⁵ Rainer: *Az 1956-os magyar forradalom*, 150.; Gyáni: *Történelem*, 360.

világlik, hogy milyen történeti eszmei igényeket támasztanak fentről és kintről a szaktudományok művelőivel szemben.

A magyar „ősvallás” identitáspolitikai tétje

Közismert, hogy milyen komoly erőfeszítéseket tettek és milyen sok pénzt áldoztak a 2010-es évektől kezdve az egymást követő kormányok az alternatív történetkutató- és oktató intézmények létesítésére és fenntartásukra, amelyek egyöntetűen az akadémiai és a hagyományos egyetemi kutatói körök ellensúlyozására hivatottak. Újabban az oktatásügy területén is felgyorsultak az ez irányú törekvések, amit a Mathias Corvinus Collegium hihetetlen mértékű felfejlesztése, a felekezeti egyetemek infrastrukturális ellátottságának bőkezű felkarolása, valamint a tanárképzésnek a Közszolgálati Egyetemre való áthelyezési kísérlete példáz. Mivel jár ezen körülmények között a kormányzathoz szorosan köthető történelempolitika és a tudományos diskurzusok ebből fakadó szemléleti sokszínűsége, az ekként előálló „tudományos pluralizmus”? Ezt a kérdést az alább ismertetendő „vita” is szemléltetheti.

Nemrégiben heves polémia támadt a szorosabban vett folklóriztika körén belül a magyar ősvallás ténybeli megítélése kapcsán, amely – a dolgok logikája folytán – összekapcsolódott egynémely történet szemléleti konzekvenciával is. Pócs Éva, nemzetközi rangú akadémiai néprajztudós kritikai tanulmányt szentelt egy az állítólagos magyar (pogány) ősvallás bizonyítékaként kezelt folklór motívum, a „világfa”-képzet néprajztudományi teremtményével kapcsolatban. Ez a probléma tágabban véve az ősmagyar *samanizmus* létezését és fontosságát illeti, amelynek komoly szellemi hadállásai alakultak ki az idők során a honi néprajztudományban. Pócs Éva azzal a feltételezéssel él, hogy a samanizmus mint ősmagyar vallás képzete a romantika európai eszmevilágából származtatható, és tegyük hozzá, a historizáló szellemi impulzusok vezettek a kidolgozásához. Erre a nem egészen makulátlan tudományos konstrukcióra szintúgy fontos szerep hárult és hárul még manapság is a nemzeti identitáskeresés eszmei folyamatában. Nem másért, mert a vele kapcsolatos „kutatás bizonyos szimbolikus, az identitástudatot is szolgáló ideológiai töltetet is kapott” azon törekvés által, „hogy a magyarok vallása rendelkezék valamely sajátos, az európaiaktól megkülönböztető keleti vonással”. Ez a feltevés – Pócs Éva szerint – „implicite ott élt a kutatás háttérében”. Ilyenformán jött létre végül „egy nem csak valós elemekből felépített, részben nosztalgikus, illuzórikus samanizmus- illetve ősvallás-konstrukció, melynek létrehívásában akarva-akaratlanul a legkiválóbb kutatók is részt vettek”.²⁶

Miközben a szerző sejteni enged, hogy ilyen és hasonló külső szellemi kondicionáló körülmények hatottak a jelenség tudományos igényű rekonstrukciója mögött, a részletekbe hatolva kimutatja, hogy milyen „belső” hibák következtek ezen „kutatói előfeltevés alkalmazása [folytán], ami igen könnyen hibás rekonstrukciók létrehozásához vezet”. Kivált azért, mert ezekben a vizsgálódásokban a szóban forgó előfeltevésekhez kerestek és keresnek mindmáig igazoló bizonyítékokat (evidenciákat), miáltal a kutató „egy megfordított kutatási attitűdöt tesz magáévá”.²⁷ Ez nem a pusztán véletlen dolga, fűzi hozzá Pócs Éva, mert az ősvallás témája kapcsán nemegyszer találkozhatunk áltudományos eljárásokkal és feltételezésekkel egyaránt. S noha az áltudomány és az igazi tudomány közötti határok korántsem annyira élesek, hogy könnyűszerrel elválaszthatnánk az ocsút a gabonától, szigorú tudományos

²⁶ Pócs: *A honfoglaló magyarok*, 284. A „népi kultúra” néprajzi (a folklórt és a szokásokat illető) tudományos kutatásának a nacionalizmussal való eredendően szoros kapcsolatához vö. Gyáni: *Történelem*, 257–286.

²⁷ Pócs: *A honfoglaló magyarok*, 284.

elemzéssel mégis közelebb juthatunk a köztük lévő különbség konstatálásához.²⁸ A magunk részéről ehhez hozzátennék: a tudományos bizonyítás procedurális szabályainak és eljárás-módjainak a kritériumát alkalmazva valóban elválaszthatók egymástól a tisztán racionális (a diszciplináris értelemben objektív) és az áltudományosnak minősülő, tehát csupán képzeletbeli (fikcionális) megállapítások.²⁹

A tudományos kutatás nyílt vagy rejtett ideológiai ösztönzésekből fakadó szakmai hiányait az adott téma kapcsán részletező gondolatmenet szokatlanul heves reakciókat váltott ki egyes néprajztudósok, valamint néhány, az ősmagyarok történetét kutató részéről, akik külön konferenciát is rendeztek Pócs Éva tanulmányának kritikai megvitatása végett; ennek anyagát a jelenlegi kormányzat szellemi holdudvarához tartozó *Valóság* című folyóirat adta közre.

Az ősmagyar-vallás tudományos híveinek egyik mai fő szószólója, Hoppál Mihály néprajztudós kategorikusan kijelentette: „...igenis vannak sajátos, ősi mítoszaink. Eleve hibásnak tartom azt a magatartást, amely a tárgyilagosság látszatát keltve 'mítosztalanítani' akar. Mintha a mítoszok valamiféle üldözendő hazugságok lennének.”³⁰ S miközben konstatálja, hogy a történeti mítosz lényegében szöveg, nem tisztázza ugyanakkor az orális úton továbbadott és rendszerint csak a kora újkorban, sőt a modern korban lejegyzett „mítoszok”-nak a valamikori mitikus világképekhez fűződő *genetikai* kapcsolatát. Azt sem közli továbbá, hogy mit árulhat el vajon erről a *szöveges* ősmagyar mítoszlól egy nem túl régi pásztorbot faragványán vagy egy avar sírletben talált képi ábrázolás. Kérdésként merül fel: valóban azt őrzik meg és hagyományozzák tovább ezek a bizonyítékok, ami ezer évvel ezelőtt ténylegesen volt, s aminek a szöveges dokumentumai azonban ma már nem hozzáférhetők? Továbbá: milyen hitelt érdemelnek a recens, az újabb időkben megismert és kifejezetten a kutatói érdeklődés nyomán rögzített külföldi (rendszerint) keleti, tehát ázsiai analógiák, amelyek bizonyító erejét Hoppál számtalan példa felsorakoztatásával emeli ki? Valóban komolyan vélelmezhető, hogy: „Az alföldi pásztorok pedig azért tudták megőrizni a Fehérlófia történetét, mert ők elzártágukban szájról szájra, nemzedékről nemzedékre tudták átadni ezeket a meséket”? Mit ér Hoppálnak ez a kijelentése annak fényében, hogy az alföldi pásztorok, mint különálló egzisztenciák, jószerivel csak a kora újkor századaiban, az Alföld akkori elpusztasodása nyomán jelentek meg a színen? Bár a pásztorok valóban ősi foglalkozás volt, az ún. alföldi pásztorrendről azonban ez már korántsem állítható, amely a legkevésbé sem számitott valamilyen autochton ősi történeti képződménynek: olyan foglalatosság volt, amely egy az állítólagos magyar ősvallás létezését közel ezer évvel követő későbbi társadalmi státust félmjelzett. Következésképpen ezek a pásztorok aligha örökíthettek át ily módon a saját körükön belül ősrégi mitikus vagy bármilyen más képzeteket és eszmei struktúrákat. Furcsa, hogy Hoppál minderről nem tud, holott a néprajztudományban nagy a hagyománya az

²⁸ Pócs: *A honfoglaló magyarok*, 285.

²⁹ Ehhez lásd Megill: *Historical Knowledge*, 107–124.

³⁰ Hoppál: *Jegyzetek*, 24. Hoppál meggyőződése szerint ugyanis a mítosz, másként a folklórba foglalt hagyomány, melynek tudatát szerinte a hiedelem kiterjesztett fogalma írja le (benne a népi hiedelmekkel), a nemzeti identitás szilárd fundamentuma; annak hiányában a közösségeket „veszélyes kollektív neurozisos kerítik hatalmukba”, az egyének pedig elvesztik lábuk alól a szellemi talajt. Hoppál: *Hiedelem*, 200. Hoppál úgy gondolja tehát, hogy a mítoszalkotás jegyében megalkotott történeti elbeszélés a szövegen kívüli valóság hű mása, pontosabban: a mítoszban fogant „tudományos” gondolkodás nem idegen a történelem fogalmától. A mitikus történetnek a történetírásra gyakorolt hatásáról lásd: Lotman: *Kultúra*, különösen 148.

alföldi pásztorok történeti-néprajzi kutatásának, kezdve Györffy Istvánnal folytatva Tálasi Istvánnal el egészen Paládi Kovács Attiláig.³¹

Hoppál nem rest ugyanakkor szóvá tenni a hun–magyar rokonság vélelmezett tanát sem, pontosabban az elgondolás igazát, holott Pócs Éva – említett tanulmányában – erről egy árva szót sem ejtett. Ez pedig azért is beszédes „elszólás” Hoppál részéről, mert a dolog közvetlenül a Magyarságkutató Intézet (MKI) közelmúltbeli (időközben egyszer állítólag feladott, bár újabban megint felkapni kívánt) fő kutatási programjába vág bele, amely a hun–magyar (genetikai úton bizonyítható) leszármazási sor alátámasztására irányult, kifejezetten természettudományi segédeszközök (a genomkutatás) bevetésével.³² Az egyes keleti, közelebről a türk népekkel való történeti rokonság forszírozott elképzelése közvetlenül a keleti nyitás politikájához, az ezzel összefüggő állami identitáspolitikához kapcsolódik, amely mondhatni előírja a NER szellemét tolmácsoló történészek, régészek és kutatóműhelyek számára a hun–magyar rokonság tézisének propagálását. Az az őstörténész is közvetlenül érintett ebben az ügyben, aki előbb a László Gyula Intézet megalapításával, majd intézetének az MKI-ba való beolvadásával vette és veszi ki a részét mindmáig az állítólag olyannyira kívánatos mítoszalkotás, nemzeti identitásunk forrásának emez üdvös feladatából: Szabados György. Ő szintúgy indítatva érezte magát, hogy egy folklorisztikai kérdés, a világfa-képzetnek mint a magyar ősvallást fémjelző motívumnak az érvényessége tekintetében színt valljon. Szabados ezzel kapcsolatos bizonyítékai a középkori elbeszélő források (krónikák) anyagából szemelgetve kerülnek szemünk elé, melyek nyomán a szerző magabiztosan állítja: „Ha a magyarok izzig-vérig keleti, sztyeppe népként tűnnek fel a történelem színpadán, [...] akkor miért pont ősi hiedelemvilágukat kellene elszigetelni a keleti vonásoktól, hogyha már egyszer az írásos emlékek és a keleti, jórészt sztyepei kulturális közegekből gyűjtött független adatok sora is genetikus párhuzamokat bizonyít?”³³ Szabados messzire kerül ugyan idézett gondolatmenetében a „világfa”-képzet és a samanizmus vitatott kérdésétől, de az új iskolai történelemtankönyv vonatkozó kötetének szerzőjeként is minden tőle telhetőt megtesz, hogy bizonyítsa a Kelethez való történelmi odatartozásunkat.

A vitaülés többi referátuma érdemben nem vagy alig szólt hozzá a fő vitakérdéshez, bár a szerzők mindegyike cáfolni igyekezett volna Pócs Éva téziseinek az igazát. A megbírált szerző joggal jegyezte meg tehát az ezekre a kritikákra reflektáló viszontválaszában, hogy „a folyóiratban hozzászólók egy része [...] félreértette (vagy nem ismerte jól) a vita alapjául szolgáló tanulmányban leírtakat, illetve a vitaülésen elhangzottakat, általában nem az ott tárgyalt problémákhoz szólnak hozzá”.³⁴ A *Valóság*beli írások között tallózva, de nem foglalozva mindegyikükkel, azt a vitacikket emeljük még ki, melynek szerzője elismeri: arra nézve, hogy „őseink a kereszténység felvétele előtt milyen hiedelemképzetek mentén gondolhatták el a világot, s benne az emberi létezést, [...] csak közvetett adatok alapján tudunk következtetni”, mint amilyenek középkori elbeszélő forrásaink egyes („közbevetett”) megjegyzései (!) és bizonyos folklór szövegek, továbbá a szomszéd népekkel vagy a távoli népekkel felállított analógiák. S noha elismeri, hogy az „ősvallás” kifejezés valóban „problematikus” terminus, végül mégis arra a kétes hitelű megállapításra jut Pócs Éva dekonstrukciós kísérletét kárhóztatva, hogy: „ha egy folklorjelenségről egy adott történelmi időszakból nincs

³¹ Paládi: *Társadalom*, 117–137.

³² Erről bővebben: Gyáni: *Történelem*, 37–58. A hun–magyar és az avar–magyar rokonság eddigi legmegbízhatóbb természettudományi vizsgálata egyébként nem igazolta a honfoglaló magyaroknak az említett két néppel való állítólagos genetikai rokonságát. Gerber: *Ancient Genomes Reveal*, i. m.

³³ Szabados: *Kalászlós*, 21.

³⁴ Pócs: *Válasz*, 57.

adatunk, az még értelemszerűen [sic!] nem bizonyítja, hogy az a műveltségi elem vagy elemcsoport a tárgyalt korban, mintegy 'következésképpen' [?] nem is létezhetett."³⁵ Hiszen, vallja szerzőnk, az adatok hiánya nem akadályozza annak, hogy a történelmet megkonstruáljuk, amihez a dolgok valamikori előfordulásának a valószínűségét vesszük alapul. Meggyőződése szerint az adatok hiányából „semmiképp nem lehet arra következtetni, hogy a történet annak dokumentálása előtt nem is hagyományozódott volna a magyar nyelvű népköltészet anyagában [...]. Vagy van valamilyen kizáró tényező, amely bizonyítja, hogy ami az arab kultúrában igazoltan létezett, az a honfoglaló magyarok társadalmában nem jelenhetett meg?”³⁶

Az idézett, szinte karikatúráként ható „tudományos argumentáció” könnyen karaktergyilkosságba is átcsúszhat, ahogy az itt ténylegesen meg is történt: az egyik cikkíró Pócs Éva szövegét „ideológiai indíttatású pamfletnek” bélyegezte, a szerzőt pedig kommunistaságban marasztalta el, sőt szakmai erkölcstelenséggel is megvádolta.³⁷ Ezzel összefüggő megállapítása így szól: „...ez [a Pócs-tól származó írás] a magyar néprajztudomány mintegy kétszáz éves történetének szellemi-etikai mélypontja. Ez a színvonal több mint három évtized posztszocialista kontraszelektációjának az egyenes következménye.”³⁸

Az idézett durva hangnem – közmegegyezés szerint – nem kívánatos és nem is fogadható el egyetlen tudományos vitában sem; ez okból nem is késett sokat ezúttal sem a szakmai közvélemény tiltakozó hangja kritikusunk szóban forgó írásművére reagálva.³⁹ Jóllehet a Pócs Évát erkölcsi és szakmai hitelében egyaránt gyalázó és a politikai felhangokat sem mellőző megszólalásoknak ma különösen nagy keletje van idehaza, amikor úgymond vitára kerül sor az akadémiai tudósok (a történészek) és a NER politikai és történeti szemléletmódját konokul érvényesítő szakértők között.

Végszó

A „mit ér a szaktudomány, ha látszólag már felesleges” kérdésére válaszolva bizton kijelenthető: a történetírás szakszerű művelése manapság egyszerre jelenthet sokat, de egyúttal ropant keveset is. Tanulmányunkban egyáltalán nem merítettük ki a kérdést szemléltető esetek sokaságát: Trianon történeti értékelésében, a Horthy kor megítélésében, a Gulag magyar foglyainak, továbbá 1956-nak a történeti emlékezeti kérdésében vagy a Rákosi- és Kádár-kori tévesz-szervezés történeti megragadásában manapság szintén messze elkanyarodott egymástól az akadémiai történetírás és az emlékezetpolitikai indíttatású diskurzus, mely utóbbi magát olykor szintúgy szakszerűnek tünteti fel, jóllehet nem különösebben rejti véka alá ideológiai fogantatását sem.⁴⁰ Kettőjük konfliktusát a szakszerű racionális ítéletalkotáshoz ragaszkodó historikusok emberi és szakmai hitelének az alkalmankénti durva megsértésével is

³⁵ Agócs: *Megjegyzések*, 48.

³⁶ Agócs: *Megjegyzések*, 48.

³⁷ „Pócs Éva mintha a Félresiklás-elhárító Központi Bizottság illetékes elvtársnőjeként vezényelne: kutatói véleményeket tűr, tilt, támogat.” Mátéffy: *A honfoglaló magyarok*, 55.

³⁸ Mátéffy: *A honfoglaló magyarok*, 69–70. A szóban forgó doktorandus hallgató nem először konfrontálódott ily módon a vezető magyar folkloristákkal, de erről most nem mondanék többet. Sokat elárul viszont az a tény, hogy nevezett az MKI botrányos, az ún. pozsonyi csatáról szóló animációs filmjének az egyik szakértő konzultánsa volt.

³⁹ *Tiltakozás*. A tiltakozást 14 neves néprajztudós és történész jegyezte.

⁴⁰ Lásd: Ablonczy: *Trianon-legendák*, 135–149.; Ablonczy: *Keletre*, 243–255.; Rainer: *Discourses*, 225–236.; Romsics: *Hetven év*, 453–457., 463–468.; Gyáni: *Történelem*, 127., 309–313.; Romsics: *A Birodalom*, i. m.; Stark: *A szovjet fogság emlékezete*, 49–66.; Gyáni: *A feleslegessé vált tudomány*, 12.

operáló rivális törekvések agresszivitása hatja át.⁴¹ Miután a mai történelempolitika elvárásait elutasító történetírás vészesen beszorult önnön szűk kommunikációs terébe, elveszítve ennek során a tágabb nyilvánossággal, így az iskolai tudatformálással való érdemleges kapcsolatot, az akadémiai kutatómunka értéke, „társadalmi hasznosulása” napjainkban módfelett elenyészett. A kedvezőtlen körülmények ellenére is megőrzött szellemi autonómiája, gondolati eredményei ugyanakkor semmiképp sem váltak, a jövőben sem válnak kámforra: a jobb idők eljövételét készíthetik elő, amikor többé már nem a kényszeres vagy az önkéntes politikai megfelelés, hanem a racionális megismerés ethosza diktál a történész ténykedésében is. E tekintetben egyetértünk Eric J. Hobsbawm figyelmeztetésével, akinek a történet-szemléletével egyébként nem feltétlenül azonosulunk, miszerint: „Nagyon fontos, hogy a történészek emlékeztessék magukat felelősségükre, mindenekelőtt arra, hogy ki kell szabadítaniuk magukat az identitás politikai szenvedélyének szorításából.”⁴²

Az írásunkban felvázolt helyzet minden bizonnyal sokakban keltheti azt a látszatot, hogy a történetírás napjainkban „felesleges” tudományos tevékenység; erős meggyőződésünk azonban, hogy a történetírás ennek ellenére is művelhető az intellektuális komolyság igényével és a szakmai erkölcs megóvásával. Ez a fajta tudományosság sem mentesül persze valamiféle „pártosságtól”, még ha az egyébként elengedhetetlen értékválasztás által diktált racionális történetkép nem is feltétlenül valamilyen hathatós politikai meggyőződés folyománya.⁴³

BIBLIOGRÁFIA

- Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest: Jaffa, 2010.
- Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa, 2016.
- Agócs Gergely: *Megjegyzések egy dekonstrukciós kísérlethez*. Valóság, 67. évf. (2024) 5. sz. 47–53.
- Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete. Az 1956. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozási jegyzőkönyve. Budapest, 1987. Szamizdat kiadvány.
- Balogh Gábor: *Célkeresztben a vidéktörténet*. Kommentár, (2024) 3. sz. 231–236.
- Berez János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel 1956*. Budapest: Kossuth, 1981. 2. bővített kiadás. (A könyv első kiadása: 1969, utolsó kiadása: 1986.)
- Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest: Kossuth, 1979.
- Czeizel Endre: *Genetika és társadalom*. Budapest: Magvető, 1977.
- Dénes Iván Zoltán: *Névválasztás és szerepfelfogás*. Múltunk, 69. évf. (2024) 3. sz. 82–119.
- Gerber, Dániel et al.: *Ancient Genomes Reveal Avar-Hungarian Transformations in the 9th–10th Centuries CE Carpathian Basin*. Sciences Advances, vol. 10. (2024) No. 51. Letöltve: www.science.org/doi/10.1126/sciadv.adq5864#tab-contributors (Letöltés: 2024. december 28.)
- Górny, Maciej: „Dialectical Negation”: *East Central European Marxist Historiography and the Problem of the Nation*. East Central Europe, vol. 36. (2009) No. 2. 225–253.
- Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Budapest: Osiris, 2020.
- Gyáni Gábor: *Történelem és politika: történelempolitika*. Budapest: Kalligram, 2024.
- Gyáni Gábor: *A feleslegessé vált tudomány*. Élet és Irodalom, 69. évf. 2025. június 6. 12.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.): *Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján III. Történészvita*. Budapest: Kelenföld – ELTE, 1990.

⁴¹ Ennek friss megnyilvánulásai jelen sorok szerzőjét is közvetlenül érintik: Balog: *Célkeresztben*, 236.; Horváth: *A közös felelősségé lett tudomány*, 12.; Mátéffy: *Reflexió*, 12.; Horváth–Csikós: *Kérelem*, 2025.

⁴² Hobsbawm: *A történelmen kívül és belül*, 19.

⁴³ Hobsbawm: *A pártosságról*, 157–159.; a kérdést tágabb episztemológiai összefüggésben szemlélve lásd: Gyáni: *A történeti tudás*, 383–404.

- Hobsbawm, Eric: *A pártosságról*. In: Uő: *A történelemről, a történetírásról*. Ford. Göbolyös Magdolna – Pálvölgyi Lídia. Budapest: Napvilág, 2006. 145–162.
- Hobsbawm, Eric: *A történelmen kívül és belül*. In: Uő: *A történelemről, a történetírásról*. Ford. Göbolyös Magdolna – Pálvölgyi Lídia. Budapest: Napvilág, 2006. 13–21.
- Hoppál Mihály: *Hiedelmek és hagyományok* (1980). In: Uő: *Hiedelem és hagyomány*. Budapest: L'Harmattan, 2006.
- Hoppál Mihály: *Jegyzetek az ősmagyar mítoszok eredetiségéről*. Valóság, 67. évf. (2024) 5. sz. 24–29.
- Horváth Gergely Krisztián: *A közös felelősséggé lett tudomány*. Élet és Irodalom, 2025. június 27. 12.
- Horváth Gergely Krisztián – Csikós Gábor: *Kérelem etikai vizsgálat megindítására* [Gyáni Gábor ellen]. Címzett: BTK Etikai Bizottság, 2025. (Kézirat)
- Hudek, Adam: *The Attempt to Construct a Marxist Master Narrative in the Period 1948–1955*. *Historický Časopis*, vol. 56. (2008) Supplement, 111–131.
- Huszár Tibor, vál., szerk.: *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből. 1954–1989*. Budapest: Osiris, 2002.
- Józsa Antal – Milei György: *Megjegyzések Borsányi György Kun Béláról szóló biográfijához*. *Párttörténeti Közlemények*, 25. évf. (1979) 4. sz. 185–221.
- Király István: *A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok*. In: Uő: *Hazafiság és forradalmiság*. Budapest: Kossuth, 1974. 133–217.
- Király István: *Napló 1956–1989*. Budapest: Magvető, 2017.
- Kolář, Pavel: *Rewriting National History in Post-War Central Europe: Marxist Syntheses of Austrian and Czechoslovak History as New National Master Narratives*. In: Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. 319–340.
- Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története I-III*. Budapest: Akadémiai, 1986.
- Kövér György: *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma*. Budapest: Korall, 2025.
- Lotman, Jurij: *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Ford., szerk., elő- és utószó Szitár Katalin. Budapest: Argumentum, 2002.
- Magyarország 1956. A forradalom, előzményei és utóélete*. Szamizdat kiadvány.
- Mátéffy Attila: *A honfoglaló magyarok világfája Pócs Éva illúzióinak fényében. Prekonceptió, koncepció, miszkonceptió – avagy a képmutatás módszertana*. Valóság, 67. évf. (2024) 5. sz. 54–72.
- Mátéffy Attila: *Reflexió*. Élet és Irodalom, 2025. június 27. 12.
- Megill, Allan: *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice*. Chicago: Chicago University Press, 2007.
- Ortutay Gyula: *Napló III. 1967–1977*. Szerk., jegyz. Markó László. Budapest: Alexandra, 2010.
- Nemes Dezső: *A fasizmus kérdéséhez*. Budapest: Magvető, 1976.
- Nemes Dezső: *Észrevételek Borsányi György Kun Béla politikai életrajza c. munkájához*. *Párttörténeti Közlemények*, 25. évf. (1979) 3. sz. 33–110.
- Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz nyolc kötetben*. Budapest: Akadémiai, 2000. A vonatkozó fejezet (A „pásztorrend”) szerzője: Paládi-Kovács Attila.
- Perényi József: *A történész műhelytitkaiból*. Budapest: Gondolat, 1965.
- Pléh Csaba: *Pavlov kettős szerepe a magyar pszichológia sorsában az 1950-es – 60-as években*. *Iskolakultúra*, 34. évf. (2024) 10. sz. 67–103.
- Pócs Éva: *A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében. Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció*. In: Bárdos Dániel – Tuboly Ádám Tamás (szerk.): *Emberarcú tudomány. Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában*. Budapest: Typotex, 2023. 283–324.
- Pócs Éva: *Válasz „egy szakmaközi vitailés kritikai észrevételei”-re*. Valóság, 67. évf. (2024) 8. sz. 257–261.
- Rác István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen: Csokonai, 1988.
- Rác Márk: *Töprengések a szegedi József Attila Tudományegyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszék-csoportjának történetéről*. *Délvidéki Szemle*, 10. évf. (2023) 2. sz. 157–198.
- Rainer M. János: *Az 1956-os magyar forradalom*. Budapest: Osiris, 2016.
- Rainer M. János: *Discourses of Contemporary History in Hungary after 1989: A Fragmented Report*. *East Central Europe*, vol. 44. (2017) No. 2. 216–248.

- Romsics Gergely: *A Birodalom ellen: újrhangolt emlékezetpolitika Magyarországon*. Korunk, Harmadik folyam, 35. évf. (2024) 11. sz. 110–125.
- Romsics Ignác: *Clio búvóletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest: Osiris, 2011.
- Romsics Ignác: *Hetven év. Egotörténelem 1951–2021. 2. 1986–2021*. Budapest: Helikon, 2023.
- Stark Tamás: *A szovjet fogság emlékezete*. Korunk, Harmadik folyam, 35. évf. (2024) 11. sz. 49–66.
- Stier Miklós – Tarnóc Márton: *Hazafiság és internacionalizmus (Műhely-vita)*. Magyar Tudomány, 81. köt, Új folyam 19. köt. (1974) 1. sz. 27–55.
- Szabados György: *Kalászoslás középkori kútjainkban keleti kulturális kapcsolatainkról*. Valóság, 67. évf. (2024) 5. sz. 14–23.
- Takács Ádám: *A történetírás ideológiai funkciói Magyarországon az 1960-as és az 1970-es években*. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 92–101.
- Tiltakozás etikátlan publikációs gyakorlat ellen*. 2024. július 26. (www.peticioek.com/signatures/tiltakozas_etikatlan_publicacios_gyakorlat_ellen/). (Letöltés: 2024. december 19.)